

mål¹+mæle

Jamn alser

Hvorfor indleder nogle mennesker rutinemæssigt deres svar med "jamen altså" når de bliver interviewet? Erik Hansen tager denne sproglige vane under behandling. Læs side 5

Schweizisk uden tårer

Hvordan er den sproglige dagligdag i et land der har hele fire nationale sprog – hvoraf det ene tales i to meget forskellige udgaver? Redaktionen har modtaget et sprog brev fra den tysktalende del af Schweiz. Læs side 6

Fugerevy

Fugeelementer som *s'et i år-s-tid* og *e'et i seng-e-hest* er sært oversete i beskrivelsen af dansk grammatik. Men nu har en ung tysk sprogforsker givet et bud på hvilke fugegrammatiske regler vi følger når vi sætter ord sammen. Læs side 17

F... ind i ordet

Advarsel! Denne lille artikel er ikke for læsere som afskyr det engelske kraftudtryk f... Men for andre er der her nogle gode eksempler på at et ord bliver sat ind midt i andre ord for at forstærke deres betydning. Læs eller spring over side 25

Der uddør flere sprog end dyrearter

Sprog dør når de ikke længere tales af nogen. I disse år uddør der sprog i et alarmerende tempo. Voices of the World-projektet skal være med til at forhindre at menneskehedens kor af stemmer svinder ind til bare en lille håndfuld sprog. Læs side 27

Sprogligheder 2

Jammen altså ... 5

Det schweiziske Babylon 6

Dyre tøfler, kun 75 kr. 14

Yngling-e-land-s-
hold-s-mål-manden 17

Husk at købe
swampioner! 24

Fanfuckingtastisk 25

Voices of the World 27

Hvilken fuge
ville du bruge? 32

Yngre har stærk tendens til halvtreds at gøre stofnavne til neutrum: rødt jord, dyrt olie, noget godt is. Selv sex, som dog burde være fælleskøn, rammes: lækkert sex.

Lars Brink (født 1945)
i tidsskriftet *Lægen*,
februar 2005.

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til redaktionen. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Holger Juul
Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab,
Københavns Universitet,
Njalsgade 120,
2300 København S

? ud/ude, op/oppe, af/a'e osv.

Mange biord har en -e-version: *ud/ude, hen/henne, ind/inde* osv. Jeg har uden større held forsøgt at gøre mig overvejelser om fænomenet.

Versioner uden -e synes at have karakter af ordre. *Ud!* er da en klar ordre, og *ude* en melding om at ordren er fulgt. Ved beskrivelse af en bestemt type af styresystemer, såkaldte følgestyringer, er denne skelnen vældig bekvem, en dansk/nordisk specialitet. (Jeg er cand. polyt. elektronik 1954, f. 1929).

Retskrivningsordbogen 1996 katalogiserer begge versioner som adverbier. Jeg synes -e-versionerne kan

optræde som adjektiver, de kan endda gradbøjes, man kan ikke bare være inde, man kan være mere eller mindre inde!

I nogle tilfælde er skelnen mellem de to versioner gået tabt i skriftsproget, men bevaret i talesproget, i hvert fald i min gamle, kronjyskprægede version. Er det ikke usædvanligt at talesproget er mere konservativt end skriftsproget?

"Hvor er du fra?" Fra med kort a.

"Er du da helt frae den?" Fra med langt a.

Tilsvarende med af, "tag proppen af" med kort a; "den er af'e" med langt a. Jeg synes sørme det ser indviklet ud – kan I vikle det ud?

Med venlig hilsen

Erik B. Madsen

Hillerød

! Der findes kun ca. tolv ord der bøjes på samme måde som fx *ud/ude*, og de er alle stedsbetegnelser eller i al fald betegnelser for genstandes bevægelse eller placering i rummet. Betydningsforskellen og brugen er egentlig ganske klar: formen uden e betegner en flytten fra et sted til et andet, e-formen betegner en bliven på stedet,

hun gik ud i haven

hun gik ude i haven

Tilsvarende:

de rejste hjem igen

de er hjemme igen for tiden

han trak en pistol frem

han havde en pistol fremme
 de løb om bag huset
 trillebøren står omme bag huset
 Det er således ikke mærkeligt at det er
 kortformen der mest bruges i ordrer
 og lignende: *ud! ind med jer! frem med
 gysserne! ud med sproget!*

Grunden til at det er svært at an-
 give det nøjagtige antal af disse adver-
 bier, er at der er et par stykker som
 man ikke rigtig tør regne med:

tag proppen af!

jamén, den er jo a'e

vi slår lige strømmen fra

skal strømmen stadig være fræ?

Problemet er at a'e og fræ ikke har
 nogen officiel stavemåde. Men det er
 vel ikke grund nok til at sige, at disse
 former ikke eksisterer.

Det var den produktive hovedregel.
 Man må lige være klar over at en del
 faste vendinger ikke følger reglerne og
 derfor ikke kan forklares uden videre:

jeg holder det ikke ud

hvad bilder du dig ind?

tænk dig lidt om!

bolden er blevet borte

nu må vi hellere holde inde/op

De ca. 12 ord det her drejer sig om,
 er skam adverbier, og der er andre
 adverbier som kan gradbøjes, fx: *ofte/
 oftere/oftest, længe/længere/længst,
 nødig(t)/nødigere/nødigst, snart/
 snarere/snarest*

EH

? forholdsord og madlavning

"Mangosorbeten er lavet på mango-
 frugt, og oksehalessuppen er lavet på
 oksehaler", lyder det hyppigt, specielt
 blandt yngre kulinarisk interesserede
 personer. Er der sket en glidning fra af
 til på? Sigtes der til forskellige typer

tilberedning, når man bruger det ene
 eller det andet forholdsord?

Mogens Brørup

Kolding Amtsgymnasium og HF-kursus

! Ja, det ser ud til at ordvalget af-
 spejler forskellige metoder og syn på
 tilberedning. Når det drejer sig om at
 nævne alle eller de fleste ingredienser,
 så bruger man øjensynlig af:

marmeladen består af ingefær,

sukker og vand

finker laves af kød og indvolde

marcipan fabrikeres af mandler,

sukker og æggehvite

varen er fremstillet af de fineste

råvarer

Når der er tale om en hovedingrediens
 i en ret, bruges på:

oksehalessuppe laves på kalvehaler

mangosorbeten fremstilles på

mangofrugt

bouillabaisse: en suppe lavet på

fisk, muslinger og grøntsager

(Nudansk Ordbog)

kan man koge suppe på en

pølsepind?

Der er næppe noget nyt i brugen af på,
 for vi finder den såmænd allerede hos
 Holberg og formentlig også tidligere
 end det:

... et Pund Oxekød ... Jeg skulle koge
 Suppe derpaa; men Suppen blev saa
 slet, at jeg for at bøde derpaa maatte
 komme et Stykke Flæsk derudi. (Bar-
 selstuen)

EH

? Brunch

Brunch bruges efterhånden som et
 dansk ord. Har vi noget rigtigt dansk,
 vi kan sige i stedet for?

Med venlig hilsen

Sven Elbro, Esbjerg

! Den er svær! *Brunch* er efterhånden et så udbredt og velkendt fænomen at selve ordet er ved at blive upraktisk og ryge galt i halsen på de spisende. *Brunch* er svært at stave, bøje og udtale. Vi har afgjort brug for et anerkendt og godt ord.

Det engelske ord betegner et måltid som i godt selskab med gæster skal gøre det ud for både morgenmad (*breakfast*) og frokost (*lunch*). Man har resolut brækket de to ord over og sat delene samme: *br* + *unch* = *brunch*.

Nu kunne man jo tage en rask beslutning og sige at dette måltid fra nu af på dansk hedder *brunk*. God dansk ordstruktur, ingen problemer med bøjning, udtale og stavning. Den slags ord har vi mange af i forvejen, engelske ord integreret mht. udtale, stavning og udtale, fx *takle*, *tjek*, *kiks*, *koks*, *strejke*, *job*, *weekend*, *detektiv*, *plaid*, *slim*, *implementering*, *sæbeopera*, *topløs*.

Men forslaget *brunk* vil de fleste danske bare møde med hån og forbitrelse, for det danske folk reagerer med fornemmelser, ikke med fornuft når det drejer sig om sprog.

Så kunne man gøre som man gør i engelsk i dette tilfælde, nemlig rive de to ord midtover og sætte dem sammen på en ny måde. Når man kan lave et nyt ord af stumperne *br-unch*, så må vi vel kunne lave det ny ord *mor(genmadfro)kost* > *morkost*. Nej, det går ikke, folk slår sig allerede på lårene af grin. Men hvad så med at sætte ordstumperne sammen den modsatte vej, så vi får *fromad*?

Bedre, men uigennemførligt i et sprogsamfund som det danske.

Der er uden tvivl Mål og Mæle-læsere der har bedre ideer. Lad os få dem – så finder vi måske det rigtige ord.

EH

mål+mæle

Mål og Mæle

ISSN 0106-567X

redaktion:

Carsten Elbro, Erik Hansen (Sprogligheder),
Holger Juul, Jørn Lund, Pernille Frost.

typografisk design: Henrik Birkvig

skrift: FF Olsen

ekspedition og produktion:

Grafisk Trykcenter A/S

Niels Lambertsens Vej 6

6705 Esbjerg Ø

Telefon 76 109 110

E-post: kd@gte.dk

Mål og Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er 215,00 kr. pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Grafisk Trykcenter. Hertil henvender man sig også om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål og Mæle sendes til:

Holger Juul,
Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab, Københavns Universitet,
Njalsgade 120, København S

eller som elektronisk post til
Carsten Elbro på adressen ce@hum.ku.dk

Hjemmeside: www.cphling.dk/Maal+Maele

Jammen altså...

Det er næsten umuligt at undgå at lægge mærke til det: Politikere, forretningsfolk, pædagogiske eksperter og andet betydningsfuldt godtfolk der bliver interviewet i radio og tv, indleder efterhånden altid deres svar med et *jammen* ...: "Hvornår går arbejdet i gang?" "Jammen, vi starter i overmorgen". "Nævn lige et par navne!" "Jammen, der er jo først og fremmest Mozart". "I har haft succes med jeres projekt!" "Jammen, vi har haft heldet med os".

Den oprindelige og selvfølgelig betydningsfuld forbindelse *ja + men* er at den svarende giver sin tilslutning til en udtalelse, et spørgsmål eller en opfordring – men samtidig lægger op til et vist forbehold. "Må jeg få en honningmad?" "Ja, men først når du har spist din havregrød". – "Vil du så med?" "Ja, men ikke før jeg har vasket hår".

Denne betydning findes stadig. *Ja* og *men* er endnu to ord.

Men det er her vi har udgangspunktet for interview-*jammen*'et. Den interviewede vil helst ikke have en konflikt med journalisten og giver først hende eller ham ret; derefter kommer det væsentlige, nemlig det som den interviewede egentlig mener: "Der synes jo ikke at ske noget på dette område". "Jammen, vi har allerede i foråret foreslået at ...". Med tiden kommer *jamen* til kun at markere at den interviewede ikke er ligefrem

parat til at indrømme fejl, men dog er samarbejdsvillig.

Det kan så udvides med *altså*. En af dette ords funktioner er at få samtalepartneren til at ændre holdning eller beslutning: "Nå, jeg skal til bowling i aften." "Tante Anna kommer altså til middag!" Det er denne funktion der ligger til grund i det nye *altså*: "Det bliver dyrt for jer." "Jammen altså, vi har gjort hvad vi kunne." Men lidt efter glider det over i rent tomrum og spildtid: "Det har I virkelig gjort godt." "Jammen altså, vi har også knoklet."

Et raffinement er at man nu også kan bruge *jammen* (*altså*) inde midt i en sætning til en art opsummering, men uden nogen som helst betydning: "Hvis det ikke hjælper, *jammen* så må vi altså tage andre midler i brug." "Når det regner og stormer sådan, *jammen* altså så må vi indstille arbejdet."

Det halvtomme ord *jammen* for slet ikke at tale om *jammen* altså generer sikkert mange når det bruges af folk man i forvejen er irriteret på. Ja, men man kan trøste sig med at det er et fænomen der vistnok kun optræder i interviewsituationen, dvs. i samtaler med tilskuere og tilhørere. I naturlig daglig tale forekommer den slags næppe: "Hvornår går dit tog?" "Jamen (altså) det går 11.26". Der er nok god grund til irritation, men ikke til større foruroligelse.

Erik Hansen

Det schweiziske Babylon

De fleste forbinder umiddelbart Schweiz med chokolade, ure, bjerge, guldbarrer, køer, mysli og orden. Men hvordan ser det egentlig ud med sprogforholdene i Schweiz i det tredje årtusind? Hvilke problemer skaber officiel flersprogethed for et land, hvor det ene af de fire officielle sprog endda er to sprog, i hvert fald hvis man spørger schweizerne selv? Hvordan oplever schweizerne selv deres mærkelige sprogsituation? Hvor ser det schweiziske Babylon i øvrigt ud til at være på vej hen?

Jeg vil her komme ind på forskellige problemer, som er knyttet til flersprogethed og dialekt i alperepublikken. Hovedvægten lægger jeg på det tysksprogede område, dels fordi det er det største enkeltsprog i Schweiz – i absolutte tal omtrent som antallet af danskere –, dels fordi forholdene her er de mest spegede og dermed tilsvarende interessante for sprogvidenskab. Artiklen er blevet til på baggrund af et godt etårigt forskningsophold i Zürich, delvist finansieret af den schweiziske stat. De eksempler, jeg nævner i artiklen, er derfor forholdsvis friske og ofte selvoplevede.

Fire nationalsprog

Schweiz er en officielt flersproget stat. De fire nationalsprog er tysk (64 %), fransk (20 %), italiensk (7 %) og rætoromansk (under 1 %) (år 2000). Rætoromansk (på sproget selv: Ru-

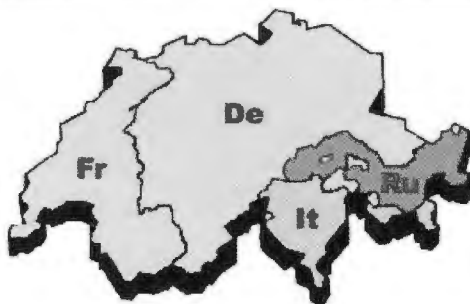
mantsch Grischun) er, som navnet antyder, et romansk sprog. Det er spredt i sprogøer over kantonen Graubünden i det østlige Schweiz, som ellers er tysktalende. Sproget er truet af udslættelse, men har formentlig tidligere haft langt større udbredelse; det tyder både mange låneord og stednavne i de nu tysktalende områder på. Tilsyneladende er der tale om et ikke-indoeuropæisk sprog med keltiske islæt, som er blevet romaniseret omkring Kristi fødsel. I dag minder det en del om italiensk, i hvert fald ved første øjekast.

Schweiz' historie og beliggenhed midt imellem tre store sprogområder forklarer langt hen ad vejen dets flersprogethed. Eftersom Schweiz fra begyndelsen, da det endnu blot var et forbund af frie småstater, har holdt fast i den decentrale konstruktion, har der ikke været de samme tendenser til sproglig strømlining ovenfra som andre steder. Flersprogetheden er i dag en del af republikkens officielle image. Den er skrevet ind i forfatningen, og hver kanton (bortset fra de officielt tosprogede kanton) har sit eget officielle sprog, alt efter befolkningsflertallet. Der tages dog udstrakt hensyn til de sproglige mindretal i både kantoner og kommuner.

"Rösti-graven" og sprogkamp

Forskellene mellem den form af fransk, som tales i Schweiz, og standardsproget i Frankrig er ikke mar-

Kortet viser i grove træk fordelingen af de fire nationalsprog i Schweiz. Fr = fransk, De = tysk, It = italiensk, Ru = rætoromansk.

kante. Det samme kan ikke siges om det talte tysk i Schweiz (schwyzerdüütsch) i forhold til fx tysk i Tyskland. Faktisk er forskellen så stor, at de færreste tyskere forstår en tyskschweizer, der taler sit modersmål. Når en tysker af og til lettet fastslår, at schwyzerdüütsch da ikke er så svært at forstå, viser det sig ofte, at det netop ikke var schwyzerdüütsch, der blev talt, men derimod *schweizerhøjtysk* (se nedenfor). Den store forskel mellem de to tyskschweiziske sprogformer skaber nogen irritation i forholdet mellem fransktalende (Welsche / romands / vestschweizere) og tyskschweizere, for førstnævnte lærer ikke schwyzerdüütsch i skolen, kun schweizerhøjtysk – af grunde, jeg kommer ind på i næste afsnit.

Den schweiziske flersprogethed, som udadtil præsenterer sig så harmonisk, er altså ikke helt uden problemer. Og eftersom magtkampe har en tendens til at udspille sig mellem den største og den næststørste, er det mest åbenlyse problem da også forholdet mellem vest- og tyskschweizere, som ofte omtales som "der Röstigraben" på grund af den kulturgrænse, nogle mener at kunne observere i forbindelse med den

fransk-tyske sproggrænse vest for forbundshovedstaden, Bern. *Rösti*, smørret høvlet kartoffelmasse, opfattes som typisk tyskschweizisk. Forholdet mellem fransk og tysk i Schweiz har traditionelt været baseret på en gensidig solidaritet mellem de to sprogsamfund. Det har indebåret, at fransk hhv. tysk altid har været første fremmedsprog i det andet sprogområde. På det seneste ser denne solidaritet ud til at være truet, efter at flere tysksprogede kantoner har meldt ud, at engelsk i takt med den nye sprogvirkelighed bliver første fremmedsprog i stedet for fransk. Det er ikke faldet i god jord i *La Romandie*, som dog foreløbig ikke har varslet modtræk – der er trods alt en vis asymmetri i magtforholdet. Det skal blive interessant at se, om denne forskydning i den sproglige balance i Schweiz på længere sigt vil få mere alvorlige følger for den ellers så konsensusorienterede republik.

Når man taler om flersprogethed, må man skelne klart mellem generel og individuel flersprogethed. Selv om uddannelsesniveaue i Schweiz er højt, åbenheden over for fremmede sprog er stor, og mange taler et eller flere fremmedsprog, så er der også her grænser for de sproglige kom-

petencer. Den officielle målsætning for sprogundervisningen er, at alle schweizere – i det mindste passivt – skal kunne forstå hinanden på landets egne sprog, og i mange tilfælde fungerer det også. Men langt fra alle schweizere er flersprogede, endsige naturligt flersprogede – det sidste gælder 5 % ifølge statistikken. Alligevel vil mange udlændinge nok blive imponerede over schweizernes store sproglige repertoire.

Undersøgelser har vist, at der er en klar asymmetri i kontaktsituationer mellem tyskschweizere og vest-schweizere. Samtalen foregår nemlig, trods de tysktalendes flertal og tysks lidt større vægt i skolen, i reglen på fransk. Fransk har nemlig tilsyneladende en større prestige end tysk. Derimod kan de fleste italiensk- og rætoromansktalende i reglen nok tysk (herunder schwyzerdüütsch) til, at de kan tale med tysktalende schweizere. Der er i øvrigt en tradition for, at netop disse to sproggrupper støttes af Tyskschweiz. De fire sprog har deres egne nyhedskanaler og aviser, hvad der også er med til at opretholde balancen mellem dem.

Trods forskelle, gnidninger og asymmetrier føler de fleste schweizere sig knyttet til et nationalt schweizisk fællesskab, som altså ikke er baseret på sproglig enhed. Faktisk er den sproglige mangfoldighed en del af kernen i den nationale myte og selvforståelse. Afstanden til de andre tyske stater, Tyskland og Østrig – men ikke i samme grad til Liechtenstein, som er både sprogligt og politisk stærkt knyttet til Schweiz –, er derfor mærkbar, i hvert fald når det

gælder identiteten. Med disse lande deler det tyske Schweiz ganske vist (næsten) den ene af sine sprogformer, (schweizer)højtysk, og dermed sker der en del kulturel udveksling, fx af litteratur, film og musik. Men schweizerhøjtysk er netop den sprogform, som schweizerne føler sig mindst knyttet til, så følelsesmæssigt fører udvekslingen ikke automatisk en identifikation med de andre tysktalende nationer med sig. Dialekten i Østrig er bayersk (hvor den i Schweiz er alemannisk), og forbindelserne mellem de to alperepubliker er generelt mindre tætte, end man måske umiddelbart skulle tro. Og de schweiziske fordomme mod tyskere er velkendte: Tyskere er arrogante, taler for hurtigt, giver ikke plads og chikanerer Schweiz politisk. Derudover har ikke alle glemt, at Hitlerjugend under felttoget mod Frankrig i 1940 sang: "Die Schweiz, das kleine Stachelschwein, das nehmen wir auf dem Heimweg ein!" ('Schweiz, det lille pindsvin, det snupper vi på hjemvejen!'). Så vidt skulle det dog som bekendt ikke komme til at gå.

De to former af tysk i Schweiz
Hovedproblemet for både fransk-, italiensk- og rætoromansktalende schweizere er, at det "tysk", som nævnes i forfatningen, i virkeligheden omfatter to forskellige former af tysk, nemlig schwyzerdüütsch (dialekterne) og schweizerhøjtysk (schweizisk standardtysk), og de to former ligger meget langt fra hinanden. Så langt, at det har været diskuteret, om schwyzerdüütsch er et eget sprog. For den opfattelse taler også, at mange

schweizere siger, at højtysk for dem er et fremmedsprog, hvad der er psykologisk forståeligt, eftersom schweizer-tysk er det, barnet lærer naturligt og først. Imod taler dog, at det tysktalende Schweiz stadig er sprogligt velintegreret i det tyske sprogområde, og at tysk er skriftsprog i Schweiz, hvorfor man også i høj grad orienterer sig mod den store tysksprogede nabo. Det sidste er sociolingvistiske argumenter, men psykologisk kan man altså også sagtens argumentere for det modsatte. Pointen er, at man ikke kan afgøre den slags spørgsmål rent lingvistisk.

I modsætning til så mange andre steder i det tysksprogede område, hvor der selvfølgelig også findes både dialekter og standardsprog, er forholdet mellem de to former af tysk i Tyskschweiz i meget høj grad et enten-eller, og ikke som andre steder en flydende overgang. Det er i det tysksprogede Schweiz meget let at afgøre, om der tales dialekt eller standardsprog, og det er – hvis man ser bort fra Liechtenstein og forbundslandet Vorarlberg i Østrig, hvor der også tales en alemannisk dialekt – en ret enestående situation. De to former af tysk i Schweiz har groft sagt hver deres funktioner: Schwyzerdüütsch (dialekt) tales som regel, hvorimod schweizerhøjtysk (standard) typisk skrives. Af samme grund kaldes schweizerhøjtysk også for "Schrift-deutsch".

Nu er der flere ting, der gør, at det er en forsimplet måde at beskrive fordelingen mellem de to sprogformer på. Dels bliver schweizerhøjtysk så absolut talt. Blot nogle få, men nok så

vigtige sammenhænge er: undervisning, nyhedsoplæsning, (nogle) tv-reklamer, officielle taler, prædikener, samtaler med ikke-tyskschweizere. Omvendt forekommer dialekt også på skrift, fx i reklamer, i e-mails og sms'er, på menukort, i dialektlitteratur. Det er i grunden slet ikke mediet (skrift/tale), som bestemmer, om der vælges schweizerhøjtysk eller schwyzerdüütsch i Schweiz, men derimod formaliseringsgraden. Det er i øvrigt ikke sjældent at dialekt og standardsprog blandes, som regel med en eller anden bevidst effekt.

Schwyzerdüütsch som modersmål

Selv om tysk er indskrevet i forfatningen som et af de fire schweiziske nationalsprog, så er virkeligheden mere problematisk. For der er et stort gab mellem det tysk, vi danskere typisk opfatter som "tysk", og det, en tysktalende schweizer taler som sit modersmål. Altså det, som kaldes "schwyzerdüütsch".

Schwyzerdüütsch er bl.a. kendetegnet ved en mere "simpel" grammatik end standardsprogets, fx ingen præteritum: *i bi gsi* = dansk 'jeg var' og 'jeg har været'. Der er mange lydlig forskelle i forhold til det tyske tysk, fx forskydning af *k*, der lyder omtrent som i højtysk *Sache, noch*, hvad der giver schwyzerdüütsch dets markante "gutturale" karakter. Nasale endelser falder typisk bort, som i navnemåderne *mache, spiele, tanze*. Der er ingen diftongering af *u*, *y* og *i*: 'Haus' udtales *huus*, 'heute' *hütt*, og 'Zeitung' *ziitig*. Og schwyzerdüütsch har bevaret de "faldende" diftonger, fx i *lieb* og *süess*, hvor *e*-erne udtales,

hvad de ikke gør i tysk tysk. Der er også en mængde ordforskelle, fx *ver-ruckt* 'vred', *gumpe* 'hoppe', *öpper* 'nogen'.

Et træk ved schwyzerdüütsch, som nok hører til de allermest kendte, er den meget udbredte brug af diminutivet ("formindskelseelementet") *-li*, der bruges efter nogle tilsyneladende ret komplicerede regler. Fx hedder 'ærter' *erbsli*, 'jordnødder' *erdnüssli*, 'havregryn' *haferflöckli* og 'kylling' *güggeli*, og disse ting er unægtelig små, hvad man så gerne markerer direkte på schwyzerdüütsch. Men med andre ting er det mere vanskeligt at se grunden til diminutivet: *bänkli* 'bænk', *rössli* 'hest', *hüüsli* 'hus', *rucksäckli* 'rygsæk' i visse sammenhænge. Brugen af *-li* har en del med graden af intimitet i talesituationen at gøre, men problemet er ikke undersøgt til bunds.

Det er vigtigt at lægge mærke til, at der ikke findes noget samlet "schwyzerdüütsch", men at betegnelsen i virkeligheden dækker over mange meget forskellige og indbyrdes delvist uforståelige dialekter. Mine eksempler er da heller ikke alment schwyzerdüütsch'e, men stammer fra Zürich-tysk, som generelt opfattes som den mest alment tilgængelige dialekt, men også i den er der variation. Der har været peget på en stærk lokal- og kantonpatriotisme ("Kantönlikeist") som forklaringen på den "manglende" sproglige enhed.

Schweizerhøjtysk: Det tyske standardsprog i Schweiz

Når man omtaler det tysk i Schweiz, der tilhører skriftsproget og de mere formelle situationer, som højtysk

eller *standardtysk*, så vil de fleste nok tænke, at det vel drejer sig om den form, danskere normalt stifter bekendtskab med i skolen. Det er det imidlertid ikke helt, for schweizerne har deres egen form af tysk, som bruges overalt i det tysksprogede Schweiz. Den er bl.a. præget af nogle fælles alemanniske og sydtyske træk, af kulturgeografien, af påvirkning fra fransk, italiensk og engelsk og af landets historie og politiske forhold. En del forskelle i forhold til den tyske og/eller østrigske standard skyldes nok rene tilfældigheder, som et sprogsamfund kan ende med at blive fælles om. Nogle eksempler – med "nordtyske" synonymer i parentes, når de eksisterer:

Alment ordforråd: *Knabe* (Junge: 'dreng'), *Stange* ('lille fadøl'), *Beiz* (Kneipe: 'værtshus'), *Töff* (Motorrad: 'motorcykel'), *Stimmvolk* (Wähler: 'vælgere'), *Natel* (Handy: 'mobiltelefon'), *Ausgang* ('(festlig) bytur').

Låneord: *Trottoir* (Gehsteig: 'fortov'), *Velo* (Fahrrad: 'cykel'), *Garagist* (Autoschlosser: 'automekaniker'), *merci!* (Danke!: 'tak!'), *Goalie* (Torwart: 'målmand'), *Secondo* ('andengenerations-indvandrer' – men mindre negativt end på dansk), *Clacé* (Eis: 'is'), *Poulet* (Hähnchen: 'kylling').

Kulturspecifikt ordforråd: *Chalet* ('bjerghytte'), *Durchdiener* (en person, som aftjener sin værnepligt i ét stræk)

Genus: *das Tram*, *das E-Mail*, *das SMS* (*die* Tram etc.: 'sporvogn' etc.)

Orddannelse: *Stromunterbruch* (Stromunterbrechung: 'strømafbrydelse'), *Beschreib* (Beschreibung: 'be-

skrivelse'), *Wissenschaftler* (Wissenschaftler: 'videnskabsmand')

Retskrivning: Intet *ß*, erstattes af *ss*; sjældent store bogstaver med omlyd (Ä, Ö, Ü)

Udtale: Ret konsekvent betoning af første stavelse: *Restaurant*, *Balkon*, *Sabine*.

Schweizerhøjtysk er ret dårligt beskrevet. Der er fx kun sporadisk taget højde for det i selv de helt store ordbøger over tysk, som altså snarere er ordbøger over "tysklandsk" end tysk i bredere forstand.

Det er vigtigt at bemærke, at schweizerhøjtysk nærmest pr. definition ikke er nogens modersmål. Modersmålet er schwyzerdüütsch, dvs. en af de dialekter, betegnelsen omfatter. Schweizerhøjtysk er derimod noget, man lærer i skolen, understøttet af passiv indlæring af standardtysk fra Tyskland gennem fjernsyn, radio og film. Schweizerhøjtysk er derfor på en måde det specielle for en tysk-schweizer. Det primære er schwyzerdüütsch, dialekten.

Bevidstheden om, at der findes et særligt schweizerhøjtysk, som adskiller sig fra det "tyske tysk", er ikke så stor i Schweiz; holdningen til det varierer derfor. Nogle prøver at tilpasse sig det tyske tysk så meget som muligt. Det kritiseres til gengæld af andre med betegnelsen "fjernsynstysk", altså et affekteret tysk, som ikke vil kendes ved sin egen sprogform. Denne kritik gør, at de fleste tyskschweiziske nyhedsoplæsere taler med en umiskendelig schweizisk diktation, bl.a. med tungespids-*r*, hvis de skal accepteres som gode repræsen-

tanter. Men de taler altså ikke schwyzerdüütsch, højst i interviews og lignende situationer.

De tre slags standardtysk

Der er langt fra postulatet om et selvstændigt schweizerhøjtysk til virkelighedens sprogholdninger. For mange er tanken om, at der skulle eksistere andre "korrekte" former af tysk end den, man mener at kende fra Tyskland, svær at acceptere. Det gælder både tyskere, som opfatter det schweiziske højtysk som forkert, schweizere, som undskylder deres eget sprog som dårligt tysk, eller udlændinge, som ikke vil undervises af schweizere med en for dem mærkelig udtale. Frem for alt tungespids-*r* bliver ofte ikke accepteret som "godt" tysk af udlændinge, selv om det faktisk tidligere har været det eneste anerkendte i teatersprog også i Tyskland. Samtlige disse holdninger er jeg stødt på i virkeligheden. At mennesker tænker i normer, kan sproget ikke gøre for. Der er ingen videnskabelig begrundelse for, at tysk i Tyskland skulle være bedre eller mere korrekt end schweizerhøjtysk. Man glemmer i øvrigt ofte, at tysk i Tyskland heller ikke er homogent, men rummer variation på mange forskellige planer. Der er fx ingen enhedsbetegnelse for 'slagter', 'slips' eller 'lørdag' i Tyskland.

I sprogvidenskaben har der i det seneste årti udviklet sig en stigende bevidsthed om, at tysk ikke kun har ét geografisk centrum som fx dansk har det, men flere konkurrerende, som er ligeværdige og alle normdannende. Engelsk er et eksempel på et

sprog, som man forholdsvis tidligt accepterede som et sprog med flere normcentre (sådanne centre er fx Storbritannien, USA og Australien); fransk og arabisk er andre eksempler. Men det er værd at minde om, at britisk engelsk for ikke så længe siden blev opfattet som det eneste rigtige engelsk, med amerikansk engelsk som en "degenereret" og "ukultiveret" variant. For de fleste sprogbrugere er tysk stadig i en lignende situation, godt hjulpet af Forbundsrepublikkens befolkningsmæssige dominans, hvad der selvfølgelig også er en acceptabel pragmatisk grund til at fokusere på "tysklandske" i udlandet, i hvert fald på de mere basale niveauer.

I slutningen af 2004 udkom der en ordbog over de vigtigste ord og udtryk i tysk, som er forskellige mellem Tyskland, Østrig og Schweiz. Ordbogen er den første, som behandler de tre forskellige former af tysk som ligeværdige. Det er dels et udtryk for en ny, mere videnskabelig holdning til variationen, dels kan ordbogen i sig selv være med til at påvirke den almindelige opfattelse af, hvad der er "korrekt" tysk.

Tendenser i forholdet mellem schweizerhøjtysk og schwyzerdüütsch

Vi er, med vores egne sprogerfaringer, vant til at opfatte dialekt som en lidt "gammeldags" sprogform, der er på vej væk. Sådan kan man også beskrive forholdet mellem standard og dialekt de fleste steder. Men Schweiz er en interessant undtagelse fra dette mønster. Her har dialekterne (schwyzerdüütsch) nemlig været i fremgang i

snart hundrede år, og tendensen ser ikke ud til at stoppe. Efter ved det 20. århundredes begyndelse at være blevet spået en snarlig død, fik dialekterne fremgang omkring 1. verdenskrig og umiddelbart før 2. verdenskrig som led i det såkaldte "åndelige nationale forsvar". Schweiz måtte indstille sig på, at det kunne blive angrebet af Nazityskland. En tredje dialektbølge fandt sted fra 1960'erne, hvor dialekterne blev set som naturlige og frigørende i opgøret med, hvad man opfattede som autoritære tendenser i samfundet. Standardtysk er jo netop den officielle og "seriøse" variant af tysk i Tyskschweiz, herunder også skolens og myndighedernes sprog.

Om der for tiden er en ny dialektbølge i gang, bliver diskuteret ivrigt. I hvert fald kommer der næsten hver måned nye dialektfilm i biograferne, og det er *ikke* hjemstavnsfilm, mens rappere, rockmusikere og technobands udgiver cd'er på dialekt. Det ser ud til, at dialekterne vinder domæner, hvad der er den stik modsatte tendens i forhold til de fleste andre lande: Sms'er, private e-mails og visse kontaktannoncer skrives ofte på dialekt, hvad der igen demonstrerer, at det er situationen og ikke mediet (skriftligt/mundtligt), der er afgørende for valget af sprogform. Og de private radio- og tv-stationers satsen på dialekt har ført til, at også de nationale sendestationer i højere grad transmitterer på schwyzerdüütsch, fordi det – hos de tysktalende – er mere populært.

Men det besværliggør jo på den anden side den interne nationale forståelse blandt sproggrupperne, og pessimisterne ser desuden en reel

fare for de aktive færdigheder i standardtysk, frem for alt hos de unge. Den seneste udvikling i Kanton Zürich demonstrerer det godt: Her planlægger myndighederne at indføre tvungent schweizerhøjtysk i alle skolefag, som hidtil har været begrænset til de "boglige" fag, mens de "kreative" fag som musik, sløjd og idræt bruger schwyzerdüütsch. Der er måske et vigtigt psykologisk aspekt af dette tiltag, for noget tyder på, at den ret klare fordeling af dialekt og schweizerhøjtysk i skolen præger schweizerernes forhold til de to sprogformer resten af livet, sådan at schweizerhøjtysk bliver opfattet som stift, upersonligt og som "de andres" (tyskernes) sprog – selv om schweizerhøjtysk jo som nævnt faktisk *ikke* er identisk med tysk i Tyskland.

En ganske almindelig aften foran tv'et giver en glimrende demonstration af, hvordan schweizerhøjtysk og schwyzerdüütsch veksler mellem hinanden i Schweiz: Nyhedsoplæseren formidler på schweizerhøjtysk, der følger indslag med interviews på dialekt, måske en ekspertdiskussion, ligeledes på dialekt. Det hele bliver af og til afbrudt af reklamer, som kan være begge dele: Reklamer for biler, barbermaskiner og andre tekniske produkter er som regel på schweizerhøjtysk, mens fødevarer ofte er på dialekt, medmindre det drejer sig om mere sofistikerede ting som champagne og dyr chokolade. Og sjove reklamer er som regel lig med dialektreklamer, altså schwyzerdüütsch. Interessant er det i øvrigt, at de højtyske reklamespeakere for det meste er uden den typiske schweiziske

standarddiktation. Det er det såkaldte "fjernsynstysk", som nogle schweizere prøver at efterligne, fordi de ser det som mere prestigefyldt. I en del tilfælde er det nok "tysklandske" speakere, der er indkøbt, eller reklamen retter sig mod hele det tyske sprogområde.

Leve den sproglige mangfoldighed!

Når man er sammen med tyskschweizere, kommer samtalen ofte før eller siden til at dreje sig om sprog. Schweizere er nemlig meget sprogligt bevidste, de er optagede af deres sprog – hvad der ikke er så mærkeligt, de i mere end én forstand flersprogede forhold taget i betragtning. De bemærker og kommenterer forskellene mellem hinandens dialekter og kan i mange tilfælde påfaldende nøjagtigt bestemme, hvorfra i landet samtalepartneren kommer. De elsker desuden at imitere – og også at gøre grin med – hinandens dialekter eller de fremmedsprogede landsmænds måde at tale de andre nationalsprog på.

Sprog er altså både officielt og uofficielt konstant på dagsordenen i Schweiz, og det er som lingvist svært at undgå at blive fascineret af det komplekse samspil af sprogformer i landet.

*Ken Farø (født 1972) er
ph.d.-stipendiat ved Institut for
Engelsk, Germansk og Romansk,
Københavns Universitet*

Tak til Arne Hamburger og
Kevin Müller

Ulrich Ammon m.fl.:
Variantenwörterbuch des Deutschen.
Berlin: Walter de Gruyter, 2004

Dyre tøfler, kun 75 kr.

Sær skrivning

Mange læsere har sendt Mål og Mæle eksempler på ord, der fejlagtigt er skrevet som to eller endda tre ord, "skilte maler" i stedet for *skiltemaler*, "knap batterier" for *knapbatterier*, "lamme koteletter" for *lammekoteletter*, "Hygiejne Dag" for *hygiejnedag* osv. Læserne har taget imod en invitation i sidste nummer af bladet til at samle sådanne fejlagtigt særskrevne ord ind. Tak for de mange eksempler!

Redaktionens ambition er at finde nogle sandsynlige årsager til, at ord bliver skrevet i to. Et mindretal i redaktionen mener, at det kan lade sig gøre for Mål og Mæle at formidle viden om ord, og at denne viden vil bidrage til at mindske antallet af denne slags fejl.

Det ser ud til, at mindretallet har vundet første runde. I hvert fald indgik spørgsmålet om ét eller to ord med betydelig vægt i retskrivningsprøven ved dette års afgangsprøve efter folkeskolens 9. klasse. Undervisningsministeriets opgavekommission har selvfølgelig været inspireret af Mål og Mæle.

Vi er dog ikke ude med røde blyanter i første omgang, men er mest nysgerrige efter at forstå, hvad der leder til fejlene. Det er imidlertid en større opgave, end vi havde forestillet os. Der er mange mulige årsager til fejlagtig særskrivning af ord – og mange forhold ved ordene, der kan spille ind. Så vi er ikke færdige med at analysere læsernes materiale.

Men noget kan vi gøre her og nu, inden vi vender tilbage til emnet i et kommende nummer. Vi kan gengive nogle af læsernes bedste eksempler. Og vi kan se på, hvor forstyrrende de særskrevne ord er.

Huset på Nørrebrogade i København indbyder ellers ikke rigtig til, at man slikker det. Og særskrivningen har øjensynlig bredt sig til nabobutikkerne, som hedder "Net cafe" og "Rejse Bureau".

Kræver Ældre Sagen ældre pædagogik?

Særskrivning af ord er en af de fejltyper, der er mest irriterende for Mål og Mæles læsere. Hvis man overhovedet lader sig genere af særskrivning, er reaktionen ofte meget kraftig. Det

viste en læserundersøgelse, som vi skrev om i nr. 3 sidste år (27. årgang).

En læser, tidligere seminarielektor Edith Aller, giver et eksempel på, at det virkelig kan være svært med særskrivning:

"For nogle år siden – måske fire-fem – sad jeg ved et bord mellem reolerne på Danmarks pædagogiske Universitet og læste. Jeg må have lignet en bibliotekar, for en potentiel låner, der åbenbart ikke var kendt på stedet, stoppede op og pegede på et skilt på væggen og sagde "Undskyld, men betyder det pædagogik om ældre mennesker?" Jeg var kendt nok med stedet til at kunne svare "Nej! Det betyder pædagogik der ikke er af nyere dato."

Skiltet lød (lyder måske stadig) "Ældre pædagogik". Der var således ikke noget i vejen med skiltet.

Men det forekommer mig at være et godt eksempel på hvad der sker med forståelsen når der går koks i det med sær- og sammenskrivning."

Edith Aller fortsætter:

"... jeg er så uheldig at bo ved siden af en bygning med påskriften Ældre Sagen, og den irriterer mig dagligt og er en medvirkende årsag til at jeg ikke skal være medlem af den forening!"

Retfærdigvis skal det tilføjes, at *Ældresagen Tønder/Højer* og *Aktivitetshuset Ældresagen Kbh.* er stavet rigtigt. Ældresagens 27 andre lokaliteter, er derimod stavet forkert – ifølge Kraks vejviser.

I øvrigt er det vanskeligt at opstille faste regler for stavning af navne.

Et forældrepar, en forening eller en virksomhed kan meget vel spekulere i særprægede stavemåder og ord-delinger som en del af imaget. Det vil vi vende tilbage til i den kommende artikel om særskrivning.

Der er formentlig en del tilfælde, hvor særskrivning gør, at man er nødt til at stoppe op og tænke over meningen, jf. overskrifter og illustrationer til denne artikel. Eksemplerne i denne lille artikel er overvejende af den grove, mindre hyppige slags, hvor den fejlagtige særskrivning giver en anden mening end den, forfatteren havde i tankerne. Det er sådan nogle som "lamme koteletter", "klip fisk" og i den følgende avisoverskrift:

Katastrofe
bistand hjælper
krig mod terror
(Information 7. januar 2005
side 8, indsendt af Vibeke Kaas)

Men i de fleste tilfælde leder særskrivningen ikke til nogen anden mening, men er bare besværlig ligesom andre fejlstavninger, fx "sundheds plejersken", "børnehaven børn" og de fleste af eksemplerne fra kogebogen i det næste afsnit.

Uanset om særskrivningen leder til en anden mening eller ej, så kaster fejlagtigt opdelte ord grus i læsningen, nedsætter hastigheden og afleder måske en del af opmærksomheden fra indholdet. Det er dog sjældent, at man ikke kan finde den rigtige mening efter lidt betænkningstid. Oftest hjælper den omgivende tekst eller situation (konteksten) til at gøre meningen klar.

Her er den foreløbige vinder af prisen for flest særskrevne ord.

At koge bog – for begyndere

Annette Deurell har sendt os en hel kogebog. Hendes kommentar fortjener at blive læst i sin helhed. Den giver et meget dækkende indtryk af den sprogligt opmærksomme læsers udbytte.

"Vedlagte koge bog må I gerne beholde, for jeg kan ikke læse i den uden at blive dårlig.

Jeg forærer glad koge bogen væk, selvom den indeholder dejlige opskrifter med både lakse fileter, parma skinke, basilikum suppe og bøf tomater med pesto, som har den rigtige pesto sauce konsistens. Der er også kyllinge lever, lamme nyre, vagtel æg og kyllinge bryster med pasta sommerfugle. Der garneres med saf-ran sauce, chili sauce eller glasur lignende gele sauce af kød gele

koncentrat og vanille stænger. Til de fleste retter benyttes balsamico eddike og oliven olie, og der tilsættes både hvidvins eddike, tabasco sauce, parmesan ost, middelhavs salt og basilikum blade. Til dessert kan man servere gede ost, majs kage, hindbær dessert eller chokolade kage. Sidstnævnte er også fortryllende til eftermiddags kaffen.
VEL BEKOMME"

PS. Jeg har i øvrigt set en jobannonce, hvor en restaurant søgte en bar medarbejder."

Netsteder med splittede ord

Læserne har desuden henvist til et par steder på internettet, hvor man kan se flere eksempler på fejlagtigt særskrevne ord. Der er et par sjove steder, som kan anbefales. Det er www.fiduso.dk, se under "splittede ord". Og det er den norske side 'Astronomer mot orddeling', (<http://folk.uio.no/tfredvik/amo/>). Derfra kommer eksemplet, som har givet inspiration til denne artikels overskrift. En læser, Svend Heltoft, oplyser dog at have set en annonce for "dyre hjemmesko". Han skal også have tak for henvisningen til "Slik Huset".

Som nævnt vil vi vende tilbage med en analyse af læsernes eksempler i et kommende nummer. Der vil vi også se på reglerne for skrivning i ét eller to ord. De står i øvrigt på udmærket dansk i Retskrivningsordbogens § 18-19.

Carsten Elbro

Yngling-e-land-s-hold-s-mål- manden og hans hold-kammerater er land-s-mænd

Om fugeelementer i sammensatte ord

Hvorfor er der *s* i *land-s-hold* og *land-s-mænd*? Hvorfor hedder det ikke *land-hold* - når det nu hedder *land-kort* og *land-brug*? Hvorfor er landsholds-spillerne *land-s-mænd*, men ikke nødvendigvis *land-mænd*? Og hvorfor er fugeelementet i *land-s-hold* og *land-s-mænd* netop et *-s-* - og ikke et *-e-* som i *land-e-vej*?

Slår man op i en dansk grammatik, får man typisk ikke meget mere at vide end at brugen af fugeelementer er usystematisk. Den mest omfattende behandling af emnet finder man i Aage Hansens *Moderne Dansk* fra 1967. Det er rigtigt at fordelingen af fugeelementer i danske sammensætninger ikke følger skudsikre regler. I mange tilfælde er sprogbrugen bestemt af historiske forhold som kun filologer kan gøre rede for. Men også når der dannes nye sammensætninger i moderne dansk, bruges der fugeelementer. Trods det tilsyneladende kaos er valget mellem de forskellige fugeelementer langt fra at være helt tilfældigt. Der tegner sig faktisk nogle ret klare tendenser.

Nogle af disse tendenser kan man læse om hos Aage Hansen, men hans fremstilling er ikke fuldstændig og lidt usystematisk. I denne artikel giver jeg en beskrivelse af brugen af fugeelementer i dansk som det skrives i dag. Beskrivelsen er baseret på 1000 sam-

mensætninger som jeg har fundet i internetudgaver af store danske aviser. Jeg noterede i tilfældig rækkefølge alle sammensætninger der bestod af to eller flere substantiver - altså sammensætninger som *mand-s-mod*, *mål-mand* og *yngling-e-land-s-hold*. I det følgende gennemgår jeg de "fugegrammatiske" regler jeg kunne udlede af eksempelsamlingen.

Ordfugen og fugeelementet

Orddannelsen i dansk består i det væsentligste af to processer: sammensætning og afledning. Ved sammensætning bliver to stammer sat sammen til et nyt ord - fx *ord* og *dannelse* til *orddannelse*. Ved afledning bliver en stamme tilføjet et såkaldt affiks - fx bliver *dann(e)* plus *-else* til *dannelse*.

Ved begge disse orddannelsesprocesser kaldes mellemrummet mellem delene for 'ordfugen'. I de fleste tilfælde er ordfugen tom - som i *mål-mand* og *ord-dannelse*. Man taler her om en 'nulfuge'. I andre tilfælde er ordfugen udfyldt af et lydligt element (for skriftsprogets vedkommende naturligvis et bogstav). Sådan er det også i de fleste andre germanske sprog - fx i svensk og i mit modersmål tysk. De almindeligste fugeelementer i dansk er *s-fuge* og *e-fuge*, men der er også andre muligheder,

nemlig *-er-* som i *student-er-hue* og *-n-* som i *øre-n-lyd* og *øje-n-kontakt*.

I dannelsen af sammensatte ord kan der også ske andre ændringer. I nogle tilfælde er første sammensætningsled afkortet. Det udlydende *-e* i *krone* er fx tabt i sammensætningen *kron-prins*. Der er også eksempler på at førsteleddet står i flertal i stedet for som normalt i ental. Det ses blandt andet hvor andetleddet også er flertal: *børn-e-børn* men *barn-e-barn*. Men her er der tale om undtagelser. Indsættelse af fugeelementer er derimod en ganske almindelig proces i dannelsen af sammensatte ord.

Fugeelementernes hyppighed

Når man læser en dansk tekst, støder man ofte på fugeelementerne *-s-* og *-e-*. I de 1000 substantiv plus substantiv-sammensætninger jeg undersøgte, var 27 % af alle ordfuger udfyldt af *-s-*, mens *e-fugen* tegnede sig for 5 %. Klart hyppigst var nulfugen med 68 % af tilfældene. Andre fugeelementer end nulfuge, *s-fuge* og *e-fuge* udgjorde mindre end en procent af tilfældene. Det er altså meget forskelligt hvor hyppigt de enkelte fugeelementer optræder.

Fugeelementer hører til førsteleddet

Fugeelementet er i de allerfleste tilfælde bestemt af førsteleddets stamme. At fugeelementet hører tæt sammen med førsteleddet, ses i sideordnende udtryk såsom *indkøb-s-* og *sport-s-centre* eller *sygdom-s-* og *andre fravær-s-perioder*. Her er andetleddet i *indkøb-s-center* og *sygdom-s-perioder* udeladt for at undgå gentagelser,

mens fugeelementet *-s-* derimod er bibeholdt. Førsteleddet ville opleves som ufuldstændigt uden fugeelementet: *indkøb-* og *sportscentre* eller *sygdom-* og *andre fraværperioder* er ikke korrekt dansk.

Fugeelementer er med andre ord snarere endelser til førsteleddet i sammensætninger end begyndelser til andetleddet. Det er nærliggende at spørge om der kan være tale om en slags bøjningsendelser. Fuge-*s*'et i *land-s-kamp* kunne måske simpelthen være en genitivendelse, og *e-fugen* i *katt-e-pote* kunne være en flertalsendelse? Betydningsmæssigt er det jo ikke helt forkert at sige at en *lands-kamp* er 'et lands kamp', og at en *kat-tepote* er 'en pote der sidder på katte'.

Så enkelt er det imidlertid ikke. Det er rigtigt at fugeelementerne i deres oprindelse er bøjningsendelser, men deres funktion er ikke længere den samme. Når en *katte-pote* kun er en enkelt *kats pote*, hvorfor sætter man så førsteleddet *kat* i flertal? Når der er to lande med i en *landskamp*, hvorfor bøjes førsteleddet så ikke både i flertal og genitiv: *land-e-s-kamp*? Og hvorfor er der ikke noget genitiv-*s* i *maskin-sprog* selv om betydningen er 'en maskines sprog'? Fugeelementerne er blevet omfortolket, sådan at de ikke længere bruges på samme måde som bøjningsendelser. Spørgsmålet er nu hvilken funktion fugeelementerne har i moderne dansk?

Produktiv og uproduktiv brug af fugeelementer

Ud fra en tilsvarende iagttagelse af forbindelsen mellem fugeelementer og første sammensætningsled har den

tyske sprogforsker Nanna Fuhrhop udviklet en tilgang til fugeelementernes system i tysk. Fuhrhop går ud fra at hvert substantiv i vores mentale ordforråd er koblet til mindst én kompositionsstammeform. Kompositionsstammen er den form et ord har når det står som førsteled i en sammensætning. Det danske substantiv *land* har hele tre kompositionsstammeformer, nemlig *land-* som i *land-mand*, *land-s-* som i *land-s-kamp* og *land-e-* som i *land-e-vej*. Fuhrhop undersøgte hvilke egenskaber ved førsteledet der har betydning for hvilket fugeelement der indgår i kompositionsstammen.

Den eneste indskrænkning ved undersøgelsen var at det kun var produktive kompositionsstammeformer der skulle beskrives, dvs. kompositionsstammeformer som kan indgå i nydannelser. Hvis man skal afgøre om *land-*, *land-s-* og *land-e-* er produktive kompositionsformer i dansk, kan man fx søge efter disse former i et stort antal tekster af nyere dato (det kan gøres ved at søge i et digitaliseret tekstkorpus såsom Korpus 2000). For produktive stammer kan man typisk finde frit dannede sammensætninger som ikke er opført i en ordbog. Både *land-* og *land-s-* er produktive i dansk. Vi kan lave nydannelser som *land-fan* (en fan af livet på landet) og *land-s-psykose* (en psykose som rammer hele landet). Derimod er *land-e-* tilsyneladende ikke længere produktiv. Leder man efter *land-e-* i et tekstkorpus, finder man stort set ingen spontane nydannelser, men kun de sammensætninger der allerede er dannet, og som er opført i ordbøgerne.

Jeg anvendte Fuhrhops metode

på mit korpus af danske sammensætninger og undersøgte om der var noget system i hvilket fugeelement der indgik i produktive kompositionsstammeformer. Svaret var overvejende positivt idet 88 % af førsteledenes form fulgte et (eller flere!) af de systematiske mønstre som jeg skitserer i det følgende. Først ser jeg på tilfælde hvor samme førsteled optræder med forskellige fugeelementer. Dernæst ser jeg på tilfælde hvor der kunne konstateres fællestræk ved forskellige førsteled der optrådte med samme fugeelement.

Land-mænd og land-s-mænd

Ord der som førsteled kan tage flere fugeelementer, findes der ikke mange af i det danske ordforråd. De der kan, er til gengæld nogle meget almindelige ord som *land* (se eksempler ovenfor), *mand* (jf. *mand-tal*, *mand-s-mod*, *mand-e-hørm*) og *barn* (jf. *barn-s-ben*, *barn-e-pige*, *børn-e-have*). Umiddelbart kan disse eksempler jo give indtryk af at brugen af fugeelementer er usystematisk, nærmest kaotisk. Når man indskrænker sig til at se på fordelingen af produktive førsteled, er situationen imidlertid en anden. Både for *mand* og *barn/børn* bruges *e-fugen* produktivt (mere om *e-fugen* nedenfor), mens *s-fugen* ikke er produktiv for *barn/børn* og har tvivlsom produktivitet for *mand*. I tilfældet *land* fordeler de to produktive former sig mellem to forskellige betydninger af *land*. Betydningen 'stat, nation' tager *s-fuge*, jf. *land-s-kamp*, *land-s-hold* og *land-s-mand*. Nul-fugen forekommer hvor *land* skal forstås som en modsætning til fx byen eller havet - jf. *land-mand*,

land-liv og *land-krig*. Fugeelementet er altså bestemt af førsteleddets betydning. Det er ikke alle landsmænd der er landmænd.

Derimod er det svært at motivere fordelingen af fugeelementer på de to betydninger af *land*. Der synes ikke at være nogen grund til at lige netop betydningen 'stat' tager *s*-fuge frem for nulfuge. Hvilken kompositionsstammeform der bruges for hvilken betydning, er noget man bare må lære om ordet *land*.

Sushi-ruller og rust-pletter

I mange tilfælde kan man imidlertid finde fælles egenskaber ved førsteled der tager samme fugeelement. Når førsteledet er et fremmedord, ser man kun sammensætninger med nulfuge - eksempelvis *sushi-rulle* og *gospel-melodi*. Også førsteleddets lydlige form ser ud til at have betydning. Enstavelsesord på *-l* tager normalt nulfuge - jf. *mål-mand* og *hold-kammerat*. Og helt generelt gælder det at førsteled har nulfuge når de ender på vokal - jf. *by-bus*, *ko-stald*, *have-mand*. Der er også tendens til nulfuge ved førsteled der ender på *-s* eller på en konsonantgruppe - jf. *hus-dyr*, *bas-sanger*, *rust-pletter*, *bold-behandling*, *tips-kupon*. Nogle ord på konsonantgruppe har dog fuge-*e*: *krans-e-kage*, *bums-e-creme*, *saks-e-hånd*. Men *e*-fugen synes ikke længere at være produktiv, sådan at forstå at forholdsvis nydannede ord på konsonantgruppe (såsom *moms* og *aids*) altid har nulfuge når de indgår i sammensætninger.

Nogle af disse tendenser overlapper, fx sådan at *sushi-ruller* kan have

nulfuge både fordi *sushi* er et fremmedord, og fordi *sushi* ender på en vokal.

Hold-kammerater, men landshold-s-kammerater

Fuge-*s*'et dukker hyppigt op efter morfologisk komplekse førsteled - dvs. når førsteledet selv er et sammensat eller afledt ord. Denne tendens får man illustreret hvis man sammenligner sammensætninger med morfologisk simpelt vs. komplekst førsteled. Det simple førsteled *hold* har nulfuge i *hold-kammerat*, mens det komplekse førsteled *land-s-hold* har *s*-fuge i *landshold-s-kammerat*. Liggende kontraster ses i *fart-djævel* vs. *rumfart-s-organisation* og *sten-bro* vs. *mursten-s-roman*.

Tendensen til at bruge *s*-fuge er især stærk efter førsteled med afledningsendelser som *-dom* (*ejendom-s-beskatning*), *-else* (*optagelse-s-prøve*), *-hed* (*sikkerhed-s-beredskab*), *-sel* (*fødsel-s-dag*) og *-skab* (*selskab-s-lokale*). Den ses også ved indlånte endelser som *-tion* (*auktion-s-hus*) og *-itet* (*universitet-s-bygning*). Alle disse endelser har det til fælles at de er såkaldt 'lukkende suffikser'. At de er lukkende, vil sige at ord med disse endelser ikke kan udbygges med flere afledningsendelser. Derimod er suffikser som *-ist* og *-er* ikke-lukkende idet ord med disse endelser (fx *satanist* og *sanger*) godt kan afledes videre (til fx *satanistisk* og *sangerinde*). Det er påfaldende at netop de lukkende suffikser tager fuge-*s*, mens ikke-lukkende suffikser ikke gør det (jf. nulfugen i fx *satanist-møde* og *sanger-forening*). Fugeelementets funktion efter lukkende suffikser kan være at genåbne stam-

Mange sliknavne er opfindsomme sammensætninger. Her ses skilt-e-lakrids, pingvin-blanding, guld-bamser, heks-e-hyl og hit-mix. Er fugereglerne fulgt?

men, sådan at yderligere orddannelse bliver mulig.

De fonologiske betingelser der giver nulfuge, dominerer over de morfologiske betingelser der giver s-fuge. Hvis førsteleddet ender på en vokal eller på -s, er der nulfuge – fx i *stor-by-roman* og *sommer-hus-område* – også når dette led er morfologisk komplekst.

Hund-e-huse og dreng-e-streger

Hvad nu med e-fugen? Hvor nulfugen især afhænger af fonologiske egenskaber ved førsteleddet, og s-fugen af morfologisk kompleksitet, er det for e-fugens vedkommende et *semantisk* (betydningsmæssigt) træk ved førsteleddet der er afgørende. Når førsteleddet betegner noget levende, er der tendens til at bruge e-fuge, jf. *hund-e-hus*, *dreng-e-streg* og *gæst-e-bog*. Der er også e-fuge i *fisk-e-handel* selv om fiskene der sælges, normalt er døde!

Når ord med det lukkende suffiks *-ing* henviser til noget levende, åbnes

der for sammensætning med e-fuge – jf. *flygtning-e-lejr*, *udlænding-e-lov* og *ungling-e-landshold* – hvor der ellers bruges s-fuge som i *åbning-s-tid* og *forretning-s-rejse*. Det tyder på at det semantiske træk 'levende' virkelig spiller en rolle for danske sprogbrugere.

Forordningsmønstret for e-fugen er dog ikke særlig konsekvent. Der er fx undtagelsesvis brug af s-fuge i *vært-s-hus* og *medlem-s-kort*. Og der er nulfuge i fx *pilot-skole* og *bagermester*. Her er det formentlig nogle af de tidligere nævnte kriterier der dominerer: *pilot* er et fremmedord, og *bager* ender i udtalen på en vokal.

Fuge-e's lighed med flertalsendelsen -e er ikke kun formel. Flertals-e bruges nemlig også hyppigt ved substantiver der betegner noget levende: *dreng-e*, *katte*, *bjørne*, *flygtning-e* etc. Men e-fugen bruges også for levende substantiver der *ikke* har flertal på -e – jf. kompositionsstammer som *gæste-* (flertal *gæster*), *fiske-* (flertal *fisk*) og *mande-* (flertal *mænd*).

Er fugeelementer morfemer?

Morfemer er sprogets mindste betydningsbærende enheder. Ordet *hundehus* indeholder fx morfemerne *hund* og *hus*. Disse enheder kan ikke opdeles i mindre betydningsbærende enheder. Men hvad med fugeelementet? Er *e*-fugen i *hund-e-hus* en betydningsbærende enhed? Er fugeelementer overhovedet morfemer? Jeg mener ja – i hvert fald i nogle tilfælde. Som beskrevet ovenfor optræder *e*-fugen systematisk efter førsteled med det semantiske træk 'levende'. Ord med dette træk udgør en særlig kategori i vores mentale leksikon – måske fordi vi sprogbrugere jo selv er levende. Også i mange andre sprog end dansk ser man eksempler på at ord med dette træk opfører sig anderledes, fx ved at følge et afvigende bøjningsmønster. Fuge-*e*'et i *hund-e-hus* er altså ikke indholdstomt. Det henviser til at førsteledet tilhører en særlig leksikalsk kategori. Fuge-*e*'erne i fx *saksehånd* og *kransekage* kan derimod næppe siges at bære en betydning.

Også *s*-fugen kan have en semantisk funktion. I ordparret *landsmand* – *landmand* gør den det lettere at skelne de forskellige betydninger af *land* som førsteled. Og som nævnt kan *s*-fugen have den funktion at åbne for orddannelsesprocesser efter lukkede suffikser. Fuge-*s*'ets vigtigste funktion synes dog at være at markere at førsteledet i en sammensætning slutter. Det er en nyttig information eftersom det er sidsteledet der er det centrale led i sammensætninger. Det er jo sidsteledet der bestemmer en sammensætnings grundbetydning og

grammatiske køn, mens førsteledet blot har en modificerende funktion. Ordet *målmand* er fx fælleskøn som ordet *mand*, ikke intetkøn som *mål* – og ordet betegner en kategori af mænd, ikke en kategori af mål.

Især når førsteledet er morfologisk komplekst – og derved sværere analyserbart – kan der ligge en hjælp til modtageren i markeringen af at dette led slutter. Og *s*-fugen har som nævnt tendens til at dukke op netop i denne stilling.

Fuge-*s*'et spiller i øvrigt sammen med stødet som markør af sammensatte ords struktur på en måde som vist nok aldrig er undersøgt nærmere. Enstavede førsteled kan have stødtab, som det ses i *land-mand*, hvor stødet i *land* er forsvundet. Men fuge-*s*'et synes at forhindre stødtabet, jf. det bevarede stød i *land-s-mand*. Hvor et simpelt førsteled hverken har fuge-*s* eller stødtab, kan et komplekst førsteled have begge dele. Sammenlign fx *hold-kammerat* (med stød på *hold* og nul- fuge) med *landshold-s-kammerat* (stødtab og fuge-*s*) eller *postej-opskrift* (med stød på *postej* og nul-fuge) med *leverpostej-s-opskrift* (stødtab og fuge-*s*). På den måde markeres kompleksiteten både af *s*-fugen og af fraværet af stød.

Er fugegrammatikken gyldig?

Jeg har i denne artikel betragtet de danske fugeelementers fordeling og forsøgt at finde frem til kriterier for hvornår førsteled tager samme fugeelement. For alle disse kriterier må det påpeges at jeg kun taler om tendenser, ikke om regler. Det vigtige er at tendenserne er empirisk un-

derbygget (sidst i artiklen henvises til en mere detaljeret beskrivelse af min undersøgelse), og at de overhovedet lader sig opstille. Kriterierne er nogle gang i modstrid med hinanden, og tit kan der findes modeksempler i leksikaliserede sammensætninger, dvs. sammensætninger som ikke er dannet i moderne dansk, men stadig bruges. Ud fra reglen om nulfuge efter førsteled på vokal skulle vi fx ikke have fuge-s i ordet *by-s-børn*. Læseren kan sikkert selv finde flere modeksempler. Ved at skelne mellem produktive og uproduktive fugeprocesser og ved at vise at nogle kriterier dominerer over andre, var det alligevel muligt at se et system i brugen af fugeelementer i dansk.

Systemet virker ved første øjekast utilgængeligt, men undersøgelsen peger faktisk overraskende tydeligt på at danske sprogbrugere benytter en særlig fugegrammatik når de skal bestemme hvilken form nye sammensætninger skal have. Når det kommer til stykket, er det slet ikke så overraskende at *ungling-e-land-s-hold-s-mål-manden* og *hans hold-kammerater* er *land-s-mænd*!

Om de opstillede fugekriterier er gyldige, kan man i øvrigt selv afprøve i opgaven på bagsiden af bladet. I denne forbindelse skal det fremhæves at danske sprogbrugere kan være indbyrdes uenige om hvilket fugeelement der skal bruges. Uenigheden kan netop handle om hvilke kriterier man lægger vægt på. Formen *fodbold-s-kamp* med *s-fuge* kan begrundes med at førsteledet er morfologisk komplekst – mens standardformen med *nulfuge* kan begrundes med at *fodbold*

ender på en konsonantgruppe. Helt aktuelt kan danskerne ikke rigtig finde ud af om de skal sige *kronprins-e-parret* eller *kronprins-parret*. Formen med *e-fuge* er i overensstemmelse med det semantiske kriterium (levende førsteled). Formen med *nulfuge* er derimod i overensstemmelse med de fonologiske kriterier (*nulfuge* efter ord på *-s* og/eller konsonantgruppe). Muligvis virker *nulfuge* også lidt finere.

Fugeelementerne er morfologiske enheder som befinder sig midt i en funktionaliseringsproces, hvor både fonologiske, morfologiske og semantiske egenskaber ved førsteledet i sammensætninger kan blive fremhævet. Der er tale om et komplekst, men meget spændende morfologisk system som inviterer til nærmere udforskning.

Sebastian Kürschner (født 1976).
Ph.d.-stipendiat ved Albert-
Ludwigs-Universität Freiburg im
Breisgau.

Sebastian Kürschner har i 2004 offentliggjort afhandlingen *Von Volk-s-musik und Sport-ø-geist im Lemming-ø-land. Af folk-e-musik og sport-s-ånd i lemming-e-landet. Fugenelemente im Deutschen und Dänischen – eine kontrastive Studie zu einem Grenzfall der Morphologie*. Afhandlingen kan læses på www.freidok.uni-freiburg.de/volltexte/1256.

Man kan også læse mere om fugeelementer i Nanna Fuhrhop: *Grenzfälle morphologischer Einheiten*. Tübingen: Stauffenburg, 1998.

Husk at købe swampioner!

Det er ikke hver dag, man får lejlighed til at studere, hvordan fjerdeklasse-elever staver til spiselige svampe eller rettere til *champignoner*.

Muligheden bød sig ved opgørelsen af ca. 200 danske elevers besvarelser af forståelsesspørgsmål i en international læseundersøgelse, Progress in International Reading Literacy Study – PIRLS. Efter at være stødt på de første tre forskellige stavemåder fandt vi det fascinerende at begynde at samle på dem. Vi endte med at have 28 forskellige, autentiske måder at stave til *champignoner* på.

Det skal bemærkes, at alle elever havde adgang til den rigtige stavemåde i den tekst, de lige havde læst, men det afholdt dem ikke fra at forsøge sig ud i alternativer. En elev formåede endda at bringe hele tre forskellige stavemåder på banen i sin besvarelse: shangpinoer, shapingnoer og shapinoger!

Listen er alfabetisk og repræsenterer også den rigtige stavemåde. Er den mon til at finde?

campingionger
campingoner
campinonger
capinjonerne
chamingjonger
champgnonen
champignonde
champignoner
champignonner
champingeonerne
champingjer
champingnonger
championjer
championogerne
championoner
chanpinogerne
chapion
cjampigjonger
sampion
sapnon
shampignoner
shangpinoer
shapingnoer
shapinoger
sjampenjorer
sjapign
sjapignger
swampion

På PIRLS-retteholdets vegne
Louise Rønberg (f. 1975)
Cand. mag. i audiologopædi
Forskningsassistent ved DPU

Fanfuckingtastisk

Debatten om det såkaldte *fuck*sprog blusser med jævne mellemrum op i den offentlige debat. Sandt er det da også at ordet *fuck* med tilhørende bøjningsformer har fået en vældig udbredelse i de senere år. Den Danske Ordbog (bind 2, 2004) nævner fx både udråbsordet *fuck* ("fuck, mand!"), verbet *fucke* ("fuck dog af med dig!") og adjektivet *fucking* ("sluk så den fucking telefon!").

Seneste skud på stammen er *fuck-ing* brugt som forstærkende element midt inde i et ord. I et diskussionsforum på internettet om det tyske band *Ramstein* skriver en fan således om en "fan-fucking-tastisk koncert", og på en hjemmeside om computrustyr kan man læse følgende: "Det er genialt! ... Strømmen genanvendes simpelt hen! Det er geni-fucking-alt". I en reportage i Politiken fra boksekampen mellem Brian Nielsen og Mike Tyson i Parken i København omtales Flemming Østergaard som "Don Ø, the direk-fucking-tør af Parken". Og i en diskussion om forskellige fodboldspilleres kvaliteter hedder det om Brian Steen Nielsen at han "sgu da abso-fucking-lut IKKE [har] en skid at gøre på et moderne landshold".

Denne brug af *fucking* har endnu ikke fundet vej til ordbøgerne, og spørgsmålet er nu hvordan sådanne konstruktioner kan beskrives. Inden for morfologien (læren om orddannelse) opdeler man traditionelt ord

i rødder og afledningselementer (af-fikser). Et ord som fx *utrolig* består af roden *tro* og afledningselementerne *u-* og *-lig*. Hvis et afledningselement står foran roden, kaldes det et præfiks. Det er fx *be-*, *mis-* og *for-* i *beherske*, *misforstå* og *forsikre*. Afledningselementer der føjes til efter roden, kaldes suffikser, fx *-else*, *-ing* og *-hed* i *skrivelse*, *forsikring* og *skønhed*. Endelig kan man i visse sprog støde på infikser. De føjes til inde i roden. I det latinske verbum *relinquo* ('jeg efterlader') kan *n'*et således opfattes som et infiks. Det udtrykker noget uafsluttet og forekommer ikke i former som fx *reliqui* ('jeg har efterladt') og *relictum* ('efterladt'), der udtrykker noget afsluttet, jf. at grundbetydningen af *re-lik*t er 'noget der er efterladt, en rest'.

I moderne dansk kendes infikser ikke. Det tætteste vi kommer på det, er den ovennævnte brug af *fucking*. Af mangel på en bedre betegnelse kunne man kalde det et *pseudoinfiks*: Det ligner et infiks, men er det ikke. *Fucking* kan jo optræde som selvstændigt ord; det kan afledningselementer som *be-* og *-isk* ikke.

Den infikslignende brug af *fucking* i dansk er formodentlig overtaget fra engelsk, og her kan også andre ord komme på tale som *pseudoinfiks*, fx *abso-blooming-lutely*, *kanga-bloody-roo* og *un-freakin-believable*.

Blandt storforbrugerne af *pseudo-infikset* *fucking* finder man Nynne fra

avisføljetonen *Nynnes dagbog* som med mellemrum har kørt i Politiken siden august 1999, og som også er udgivet i bogform. I bøgerne følger man den - som det hedder - "nogleog-fuckingtrediveårige" lettere forvirrede alenemor Nynne og hendes liv med kærester, ekskærester, børn, veninder, sex, shopping, job osv. Da Nynne har pjækket fra arbejde for at gå til frisør, og efterfølgende af sin chef bliver sat til at læse korrektur på 200 A4-sider, beskrives situationen på denne måde: "Jamen selv-fucking-følgelig. Moderne royale Nynne falder i søvn til tv-transmissionen af kronprinsebrylluppet i maj 2004, må hun naturligvis reagere sådan her: "Det er u-fucking-bærligt. Jeg har glædet mig til det her i 38 forbandende år. Og så glipper det. Fordi man laver en menneskelig fejl på de sidste afgørende meter".

Borset fra det fra visse amerikanske film så kendte *Jesus fucking Christ* synes pseudoinfikset *fucking dog* interessant nok ikke at forekomme i talesproget. Jeg har i hvert fald endnu ikke hørt nogen sige fx *fan-fucking-tastisk*, *u-fucking-troligt* eller *geni-fucking-alt*. Som eksemplerne viser, synes sprogbrugen derimod at være på fremmarch i skriftsproglige genrer som man ellers netop kan betegne som talesprogsprægede.

Om der er tale om et kortvarigt modefænomen, eller om pseudoinfikset *fucking* vil blive en intefucking-greret del af det danske sprog - ja, det må tiden vise.

Jørgen Nørby Jensen (født 1971) er cand.mag. i dansk og sprogvidenskab

Voices of the World

– stemmer der vil høres

Der findes ca. 6.500 sprog i verden i dag. Der er stor forskel på, hvor mange mennesker der taler de forskellige sprog som deres modersmål. Mandarin-kinesisk topper listen med cirka 874 millioner; mens der i dag er hele 60 forskellige sprog, hvor der kun er én enkelt modersmålstalende tilbage. Disse sprog er så godt som sikre på at uddø inden for kort tid, men de er ikke de eneste.

at bevare et nuanceret syn på verden. Det er et stort og uerstatteligt tab, der med tiden vil påvirke os alle.

På denne baggrund er Voices of the World ('verdens stemmer') skabt. Projektet vil med udgangspunkt i FN's 60 årsdag d. 24. oktober 2005 hylde verdens sproglige og kulturelle diversitet med en tv-event sendt på så mange tv-stationer over hele verden, som det er os muligt at få aftaler i hus

4 % af verdens sprog tales af
96 % af verdens sprog tales af
55 % af verdens sprog tales af
26 % af verdens sprog tales af
8 % af verdens sprog tales af

96 % af verdens befolkning
4 % af verdens befolkning
under 10.000 mennesker
under 1.000 mennesker
under 100 mennesker

(David Crystal, *Language Death*, 2000)

Sprogforskere verden over anslår, at halvdelen af verdens sprog vil være forsvundet ved udgangen af dette århundrede. Statistisk set vil det sige, at der uddør et sprog hver 14. dag! Og dermed forsvinder ofte den kultur, der er bærer af sproget. Hvis nogen kom og sagde, at halvdelen af jordens plante- og dyrearter ville forsvinde inden for de næste 100 år, ville der med usvigelig sikkerhed lyde et ramaskrig, hvorimod de færreste reagerer på en tilsvarende sprogdød. Men for hvert sprog og for hver kultur der dør, forsvinder en del af vores mulighed for

med. Desuden er det ambitionen at få alle sprog og kulturer til at portrættere sig selv i billede og lyd og med dette varierede materiale at skabe »The Language Exploratorium« ('sprog-eksploratoriet'), en internetbaseret, interaktiv, audiovisuel præsentation af verdens sproglige diversitet.

Hvorfor dør sprog?

Sprog er en forunderlig, livsbekræftende størrelse. Evnen til at lære sprog er unik for mennesket, og alle har vi behov for at kommunikere. For nylig har der igen været beretninger om

hvordan døve børn i Nicaragua, efter at de er blevet samlet på én skole, selv har udviklet et grammatisk komplekst tegnsprog. Det er selvfølgelig en usædvanlig situation, men enhver, der har oplevet et barn lære sprog, kan vidne om denne ukuelige vilje til at kommunikere. Sprog er altså en central del af det at være menneske, og sprog er noget, vi alle sammen har til fælles. Alligevel bliver vores sprog oftest brugt til at fremhæve forskellighed snarere end fællesskab. En negativ indstilling til forskellighed kan være med til at tvinge et sprogsamfund i knæ og i yderste konsekvens betyde dets undergang.

Sprog dør, når folk holder op med at tale dem. Årsagerne kan blandt andet være et direkte eller indirekte pres fra det omgivende samfund. Et direkte pres kan være, at muligheden for f.eks. at læse avis og se tv eller at blive undervist i sproget bliver fjernet, eller at myndighederne decideret udsteder et forbud mod at bruge sproget. F.eks. blev det kurdiske mindretal i Tyrkiet i alt for mange år nægtet at anvende sit sprog, og sådanne eksempler findes der et utal af verden over den dag i dag. Et mere indirekte pres opstår, når udviklingen i et område går i en retning, hvor man f.eks. for at få arbejde skal tale et bestemt sprog. Dette bliver magt- og prestigesproget, og interessen for og nødvendigheden af at lære dette sprog fortrænger alle andre. Det medfører ofte, at forældre nødtvungent lærer deres børn prestigesproget i stedet for deres eget modersmål, idet de selv har oplevet modersmålet som stigmatiserende og ude af stand til at bringe dem frem i verden. Hvis

et sprog ikke gives videre til de nye generationer, vil det uddø, og det kan gå utrolig hurtigt. Det er ikke ualmindeligt at opleve børnebørn, der ikke er i stand til at tale med deres bedste-forældre. I løbet af få generationer kan et sprog således forsvinde.

Verden set gennem 6500 sprog og kulturer

Sprog og kultur er tæt forbundne. Sproget rummer religionen, myterne, historierne om forfædrene, kulturens sociale omgangsformer, drømmene og håbet for fremtiden. I sproget er indlejret de livsbetingelser, vi lever under. De kategoriseringer man finder, afspejler hvad der har været – og er – vigtigt i den kultur sproget tilhører. Når mlabri-folket i det nordlige Thailand (se Mål og Mæle, 1998, 21. årg. nr. 2) kun finder behov for at have ét ord for alle sommerfugle uanset farve og størrelse, men to forskellige ord for næsten helt ens udseende cikader, så skyldes det, at sommerfuglene ikke har nogen særlig funktion udover at være smukke. Derimod er den ene slags cikader spiselige, mens den anden slags ikke er, og en skelnen mellem dem bliver derfor relevant.

Et andet eksempel på et ordforråd der må afspejle kulturen ses i det afrikanske sprog shona. På shona findes der efter sigende mere end 200 forskellige ord for måder at gå på, f.eks.:

- Chwakatik: 'gå med en lyd af knæk-kende grene'
 Pushuk: 'gå i en meget kort kjole'
 Dowor: 'gå længe på bare fødder'

(*The Atlas of Languages*, 2003)

Vores verden påvirker sproget. Hvorvidt sproget påvirker vores opfattelse af verden, er et mere kontroversielt spørgsmål; men man kan sige, at ethvert sprog er udtryk for sprogsamfundets syn på verden, og dette syn forsvinder, når sproget forsvinder.

Jo flere sprog du kender, jo mere menneske er du (Armensk ordsprog)

Hver gang vi mister et sprog, mister vi en inspirationskilde til vores forståelse af verden og til menneskehedens videre udvikling. Vi kender det alle sammen: Man sidder og diskuterer løsningen på et problem, og så kommer der en ind ad døren med et nyt, anderledes og måske mere brugbart løsningsforslag. Ud af mangfoldighed kommer inspiration, og ud af inspiration kommer der nye ideer og viden. Den sproglige og kulturelle mangfoldighed er et vigtigt redskab for at kunne løse kommende problemer, det være sig inden for fysik, kemi, økonomi, medicin – i det hele taget på alle områder, hvor mennesket agerer.

Hovedparten af de truede sprogtales af oprindelige folk i Australien, Nord- og Sydamerika og Asien. Et eksempel er Papua Ny Guinea, der har cirka samme indbyggertal som Danmark, men hvor der tales ikke mindre end 823 forskellige sprog. Mange af disse er endnu ikke beskrevet af sprogforskere eller af folkene selv, og de er dermed ikke bevaret for eftertiden, hvis eller når de forsvinder. Det er vigtigt at slå fast, at det ikke drejer sig om at bevare sprogsamfund som kuriøse museumsgenstande. Derfor gælder det ikke blot om at få beskrevet

vet disse sprog, men også om at give sprogsamfundene en fortsat mulighed for at eksistere. Spørgsmålet er nu, hvordan man opnår en fælles bevidsthed om, at vi er ved at miste noget dyrebart, noget der ikke umiddelbart er til at rekonstruere, når det først er forsvundet.

Fælles billeder og fælles oplevelser

Projektet *Voices of the World* er skabt med inspiration fra fotoudstillingen »The Family of Man«. The Family of Man åbnede på Museum of Modern Art, New York i januar 1955, og er blevet kaldt den mest succesrige udstilling i fotografiets historie. Udstillingen bestod af 503 billeder af mennesker fra 68 lande, og den endte med at blive set af mere end 6 millioner mennesker verden over. Billederne har motiver, som omhandler fødsel, død, kærlighed, sorg. Og til trods for, at vi ikke kan vælge, hvor vi bliver født, modersmål, landets økonomiske omstændigheder og trossamfund, er disse alligevel livssituationer og følelser, som vi alle kan forholde os til. De gribende billeder, og følelsen af at have noget til fælles på tværs af alle kulturer og landegrænser, er formentlig nøglen til det store indtryk udstillingen gjorde. The Family of Man findes nu som en permanent udstilling på Château de Clervaux i Luxembourg.

Voices of the World søger på tilsvarende vis at give folk den samme oplevelse og følelse af fællesskab og fælles ansvar for den verden, vi lever i. *Voices of the World* bygger på en grundlæggende idé af Janus Billeskov Jansen, protektor er Vigdis Finnbogadóttir, Islands præsident fra 1980

- 1996 og nu UNESCOs Goodwill-ambassadør for sprog. Gennem tre år har projektet været økonomisk støttet af Det Danske Filminstitut, Center for Kultursamarbejde med Udviklingslandene, diverse private fonde og har siden midten af 2004 modtaget støtte fra Udenrigsministeriet. Voices of the Worlds daglige ledelse består af executive producer Thomas Stenderup, producer Signe Byrge Sørensen m.fl., og der arbejdes på højtryk for at nå FN's 60-årsdag i oktober 2005.

Tv-eventen

Voices of the World vil tilbyde tv-stationer over hele verden en stor dokumentarfilm, samt en række vignetter med forskellige temaer til visning i dagene omkring FN's 60 årsdag oktober 2005. Her vil medvirke sprogforskere, antropologer og sprog i alle varianter, og vi vil i det hele taget udforske, hvad sprog betyder for mennesket. Vi er i øjeblikket i gang med at færdiggøre en smagsprøve på eventen.

De næste måneder består af intense forhandlinger med tv-stationer, sponsorer og bevilgende myndigheder, for hvis forhandlingerne ikke er på plads til januar, vil vi ikke kunne nå oktober 2005.

»Kunne der være nogen bedre måde at fejre FN's 60 års jubilæum på end ved at fremhæve værdien af den kulturelle og sproglige mangfoldighed blandt verdens folk? Ved at hylde de menneskelige kulturers mangfoldighed styrker vi netop dialogen mellem civilisationer, hvilket er en tanke, der stadfæstes i FN's grundlæggende værdier. Jeg lykønsker jer derfor med jeres fremragende initiativ.«

(Kofi Annan, brev til *Voices of the World*)

The Language Exploratorium

The Language Exploratorium ('sprog-eksploratoriet') er et større projekt, der bør realiseres i løbet af de næste 10 år i samarbejde med kulturorganisationer og universiteter verden over. Efter en indledende konceptudviklingsfase har vi produceret en demo, en cd-rom, der demonstrerer den internetbaserede, interaktive præsentation af verdens sprog. Alle dele af eksploratoriet skal, så vidt muligt, være tilgængeligt på engelsk, arabisk, spansk, kinesisk, fransk og russisk. Ideen er, at Voices of the World sender et opråb ud til alverdens sprogsamfund om at portrættere sig selv på deres modersmål i lyd, billeder og tekst. Hver præsentation skal indeholde nogle på forhånd fastlagte kategorier. For øjeblikket er forslagene som følger:

En velkomst
En beskrivelse af hvem
og hvor man er
Sange (vuggeviser, liturgiske
sange o.l.)
En oprindelsesmyte eller historie
En beskrivelse af et måltid
En vittighed
En status over sprogets tilstand
og dets fremtid

Materialet bliver samlet i The Language Exploratorium, hvor det bliver muligt at sammenligne de enkelte sprog, og vil i sagens natur også være spækket med kulturel information. Tænk for eksempel på, hvad der fore-

går i forbindelse med et måltid: Hvem laver maden, og hvordan tilberedes den? Hvem sidder til bords, og sidder man overhovedet til bords? Spiser man med ske, med fingrene, med pinde eller med kniv og gaffel?

Efterhånden som flere og flere sprog portrætterer sig selv, vil The Language Exploratorium kunne udvikle sig til et fascinerende og lærerigt redskab for folk, der gerne vil vide mere om sprog og kultur. F.eks. bliver det muligt at læse om det danske sprogs historie, høre en sang på fulani og en oprindelsesmyte på bunuba, eller at sammenligne madopskrifter fortalt på forskellige sprog osv. Men også forskere, der ønsker at lave sprogtypologiske sammenligninger, skal kunne bruge eksploratoriet, fordi teksterne på de forskellige sprog skal findes både i en fonetisk transskription og i en oversættelse betydningsselement for betydningsselement.

I forbindelse med en beskrivelse af verdens sprog er det vigtigt at huske, at det ofte er svært at definere, hvor grænsen går mellem sprog og dialekter. The Language Exploratorium skal ikke på nogen måde være dommer. Ethvert samfund, der betragter sit sprog som et selvstændigt sprog, opfordres derfor til at bidrage.

Det er nu, det gælder

I de seneste år er der til alt held kommet større fokus på den sproglige mangfoldighed. Universiteter og organisationer verden over får tilført stadig større økonomiske midler til projekter, der søger at beskrive og bevare truede sprog. De Forenede Nationer har endelig anerkendt verdens

oprindelige folk (der taler 50 % af verdens sprog) og oprettede i 2002 »The United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues« (FN's Permanente Forum for Oprindelige Folk), der nødvendigvis må fungere på tværs af nationale grænser. UNESCO vedtog i 2001 deklARATIONEN om kulturel diversitet, der fremhæver vigtigheden af sproglig mangfoldighed og enhvers ret til sit modersmål, og er nu på vej med et initiativ til bevarelse af den immaterielle kulturarv. Der er stadigvæk lang vej, før vi når målet, men for første gang er der nu et momentum, som det gælder om at udnytte. Det er op til sprogforskere, antropologer, filosoffer, politikere m.fl. og ikke mindst kunstnere, der kan skrive bøger, lave film, teater, radio, male billeder – listen er endeløs. Det er op til alle at gøre en indsats.

I dette felt håber Voices of the World på at være med til at beskrive, bevare og om muligt styrke de sprog, der er i akut fare for at forsvinde for altid.

»Det er trist at være den sidste, der taler sit sprog. Så jeg beder jer tage hjem og lære jeres sprog, så I ikke bliver alene som mig.« (Mary Smith, sidste eyak-talende i verden, 1994).

(Oktober 2004)

Rikke Slot Johnsen (f. 1977)
Stud.mag. i lingvistik ved
Aarhus Universitet,
projektmedarbejder ved
Voices of the World

Find mere information om verdens sprog på www.ethnologue.com

Hvilken fuge vil du bruge?

I Sebastians Kürschners artikel (side 17) kan man læse om brugen af fugeelementer i sammensatte ord. Herunder giver vi bestanddelene til 23 sammensætninger som, så vidt vi da ved, ikke hidtil har eksisteret i dansk. Spørgsmålet vi stiller, er hvilken form sammensætningerne skal have? Bør

der mellem sammensætningens dele være s-fuge eller e-fuge. Eller skal der måske slet ikke være noget fugeelement ('nul-fuge')?

Der er ikke nogen rigtige løsninger. Men man kan tjekke sin sprogforne-melse med de fugegrammatiske regler som nævnes i artiklen inde i bladet.

Første led	Andet led	Betydning
mand	fan	en fan af mænd / en fan som er mand
prins	fan	en fan af prinser / en prins som er fan
land	fan	en fan af livet på landet
udland	fan	en fan af livet i udlandet
uland	fan	en fan af radioudsendelsen <i>Uland</i> på P3
sidstemand	straf	en straf som gives til sidstemænd
fange	straf	en straf som gives til eller af en fange
chef	straf	en straf som gives til eller af en chef
fisk	straf	en straf som gives til eller af en fisk
færing	tillæg	et tillæg som betales til eller af færing
erfaring	tillæg	et tillæg som betales til medarbejdere med erfaring
sang	tillæg	et tillæg som betales til medarbejdere for at synge
pizza	tillæg	et tillæg som betales til medarbejdere som spiser pizza
hvalp	kontrol	en kontrol af hvalpe
gylp	kontrol	en kontrol af gylp (prøv både betydning buksegylp og betydningen uglegylp)
uglegylp	kontrol	en kontrol af uglegylp
buksegylp	kontrol	en kontrol af en eller flere buksegylper
nål	import	en import af nåle
prins	import	en import af prinser
føl	import	en import af føl
araberføl	import	en import af araberføl
musling	import	en import af muslinger
quiz	afslutning	en afslutning på en quiz